LIBRARY
UNIVERSITY
PENNSYLVANIA

पुरातन

श्रीगणेशायनमः ॥ अथयोगानुशासनं ॥ अथेत्ययमधिकारार्थः ॥ येषां नशास्त्रसंस्कारात्समधिकृतंवेदितव्यं ॥ योगश्चसमाधिः सर्वार्थो मश्चित्तस्यधर्मः ॥ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमितिचित्तभूमयः ॥ तत्राविक्षिप्तेचेतसिविक्षेपोदृष्टजन्माभूतः समाधेर्योगपक्षेवर्तते ॥ यस्तुकाग्र्यवत्क्षिप्तेऽसद्भूतमर्थं ॥ "नसमाधिर्जगदुत्पत्तिहेतुर्वक्तुमपेक्षावान् ॥ क्षिप्तेकस्मिन्विषयाकारादृष्टिर्तायागतायुतः ॥ नचायंतज्जलीमत्स्यंवेदयतीतिचेत् ॥ सविक्षिप्तस्यपूर्ववदर्थतोभाव्यंव्याख्याविधीयते ॥२॥ इदंभगवान्यतंजलिः प्रारोप्तिसत्स्यशास्त्रस्यसंक्षेपतत्तत्प्रयोजनप्रदर्शनार्थंशास्त्रसंस्कारवाधीर्थमाचष्टेव्याख्यातारोदीपदर्शनेरत्यर्थंचकार" ॥ ॥३॥ अथप्रथमाविद्यमधिकारार्थः ॥ ॥ अथशब्दोयंमंगलार्थः ॥ ॥ अधिकारार्थंवक्ष्यामीतिवेनलक्षणार्थः ॥३॥ अनुशासनमितीहशास्त्रसंस्कारमहान् शब्दतेनेनेतिव्युत्पत्त्यानुशासनशास्त्रमेवोच्यते

त्रयाणामवस्था विशेषाणामादौ पुरुषार्थताकारणं। सनाथं हेतुनिमित्तकारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। तेषु कस्य सर्वधर्मानुपपत्तिर्योनप्रत्यस्तमयं
नोपजायते। स कथं रूपवानित्यनागतवद्व्यक्तमवस्तु निर्गुणत्वात्। न पूर्वः नापरो धर्मकाइव प्रत्यवमर्शेन। यथादर्शनादर्शनाभ्यां तस्मात्तस्यानित्यत्वं
गवेति। द्यावाभूमिरणुश्चेत्यस्यादिरिदानीमुच्यते। समः समो हि लिंगमात्रसन्निधानाय प्रत्यासन्नतत्तत्सदृशं विकल्पयते। क्रमानतीतवर्तमानेषु। तथापि वि-
शेषाः क्रमात्संख्याविशेषाश्चेति। परिणामक्रमोनियमात्। यथातद्धि विरूपैरतिव्याप्तं सरूपैश्च विविधं व्याप्तं यात्यारूपरस्तात्। तत्परिणामाद्यैः पदार्थैः
नेमस्यानिविशेषाणां नास्तित्वं लक्षणपरिणामः। तत्र यद्धर्मलक्षणावस्थापरिणामेष्वारोप्यारोपणेषु। व्यारख्यानतोऽर्थवत्त्वं। यद्यपि पदार्थान्तरं
मारभ्यते। तेषां। द्रव्यं च शब्दमात्रः। शब्दोऽपि प्रत्ययानुपश्यो दृश्यमात्रइति। एकाकिरूपविशेषणपरिणामेषु। स पुरुषः कूटस्थनित्यः। कस्मात्। तत्स्व-
रूपं विरूपयति। नतावत्सरूपः कस्मात्। ज्ञातृज्ञेयविषयत्वात्परिणामिनित्वद्विधर्मत्वस्याश्च विषयाणां दृश्यत्वात्। ज्ञाता दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः
यति। सदा ज्ञाता विषयतत्वं पुरुषस्यापरिणामित्वं परिणामिकं कस्मात्। ननु चोक्तं ज्ञातृज्ञेयविषयत्वात्परिणामिनित्वद्विधर्मत्वस्याश्च विषयाणां दृश्यत्वात्
रूपस्य सदा ज्ञाता विषयतेति। तत्तश्चापरिणामित्वमिति। किं पुरुषवद्विरूपैकरूपं द्विरूपं वा। किं चातः। यदि पुरुषवदेकरूपं। तदा बुद्धिरपि गुणवद्व्यक्तं
बुद्धिलिंगमाद्यं व्यक्तमिति। गुणानां रूपं दृश्यं पुरुषवद्दृश्यं तेषां न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूपः इति। नात्यन्तविरूपः कस्मात्। शेषरूपस्य सामान्यात्प्रत्ययानुपश्ययोगात्।
स्यैवं द्विमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मकइव प्रत्ययमासते। तथा चोक्तम्। अपरिणामिनीहि नाम्नः किंचित्प्रतिसंक्रमात्परिणामि
न्यप्रतिसंक्रान्तेर्वतद्रूपमनुपतति। तस्माच्च प्रतिक्षेत्रं तन्त्रोपगतरूपायाबुद्धेर्वशेनुकारमात्रतयाबुद्धेर्व्यावृत्तिविशिष्टज्ञानवृत्तिसारूप्यायत्ति
स्वयं प्रतिसंक्रान्तेर्वतद्रूपमनुपतति। तस्माच्च प्रतिक्षेत्रं तन्त्रोपगतरूपायाबुद्धेर्वशेनुकारमात्रतयाबुद्धेर्व्यावृत्तिविशिष्टज्ञानवृत्तिसारूप्यायत्ति
२ पा० ७॥ तस्थैवंदृश्यस्यात्मा। इदंरूपस्यैकस्यपुरुषस्यकमेविषयमापन्नेदृश्यमितितदेवंदृश्यस्यात्मभूतंस्वरूपेणवर्तत्यतः॥ तत्स्वरूपंपुरुषस्य
पेणप्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतयाप्रकाश्यंदृश्यं। दृश्यतइतितत्स्वरूपहानादस्यनाशः प्राप्नोतीतिवेमश्यतिकस्मात्। २१॥ कृतार्थंप्रतिनष्ट
मप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वात्। ८॥ कृतार्थंयमेकंपुरुषंप्रतिदृश्यंवस्तुमपिनाशंप्राप्नमप्यनष्टंतदन्यपुरुषसाधारणत्वात्। कथंतर्हिदृश्यंप्रतिनाशं
शंप्राप्स्यतइतिनहितायेतिनपाद्यः। कुतः। विषयतामापन्नंहितदेवंपरस्वरूपंसामान्यमसाधारणमितिअतश्चदृश्यंनाशमिति
नित्यत्वादनादिसंयोगोव्याख्यातइति। तथाचोक्तं। धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्माणामप्यनादिसंयोगइतिसंयोगस्यरूपविशेषहेतुः
तस्यदर्शनशक्तिप्रवृत्तेः। २२॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः। पुरुषः स्वामी दृश्यंतस्यदर्शनायैवयुक्तंतस्मात्तस्यार्थं
दृश्यस्यात्मलाभोयंसंयोगः। यातुद्रष्टृदृश्यरूपोपलब्धिः सापदर्शनकार्यंवसानंसंयोगइतिदर्शनविपाकाभ्यांकर्मदर्शनमदर्शनस्य
प्रतिहेतुरितिअदर्शनंसंयोगनिमित्तमुक्तं। नात्रदर्शनमदर्शनाभावाद्देवंधर्मावसइति॥ ९॥ १०॥ ननुदर्शन
मदर्शनविरोधिनिरुक्तंयेवंधर्मस्यस्यादित्यत्रस्थितिमाहप्रधानस्यैतत्। स्यादेतत्। आत्मरूपोपलब्धार्थंप्रधानमित्यादिनाद्यानिमित्तमुपलक्षयति
प्रयोजनस्यविनिमित्तत्वादित्यतः॥ २॥ ६॥ पंडकाचारख्यानेनसाम्यमायातीत्यादिपुरुषार्थतादरितोवमतिरहितेमित्यतः॥ हानायोपलक्षणार्थं

इत्येष मधुनः समाधिः हृदीत्यसुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्यदिप्रसंगादपि चान्यदुक्तं ॥ तिरोनंतापानामुदितमथ तत्त्वाश्रयकथा सहोरोरुष्णाभि
र्विहित मिहयोगद्वयसपि कृतमुक्तरुचा गुणेन तत्त्वज्ञैः स्फुटतरमिदं विवेकैकवल्यपरिगणितं तापाचि तिरसौ मितं ॥१॥ ॥ इतिवेदान्तसुधा
मिश्रविरचितायांकैवल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामवरार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

LIBRARY
UNIVERSITY
PENNSYLVANIA

पुरातन

त्र्यात्मकत्वस्य विशेषाणामादेः पुरुषार्थताकारणं। स्वार्थे हेतुर्निमित्तकारणं भवतीत्यनित्याख्यायते। तेन गुणानां सर्वधर्मनिवृत्तौ नोत्पत्तिर्न प्रलयस्तमयति
नोपजायते। च किंचित्तदीतीतानागतव्यवहारमवैति। निर्गुणत्वान्न भूतः पञ्चनाथ धर्मकाइव प्रत्यवमर्शते। यथादर्शतलादिः प्रतिकस्मात्त्यक्तास्यनित्यते
गवेति। चावास्तवमरणं तस्यदृतिदृष्टान्तस्य दृष्टान्तादिति। समः समो। लिंगमात्रमलिंगस्य प्रत्यासन्नतत्तत्सदृशविविच्यते। क्रमानतिवृत्तेः। तत्पर्यायविशेषाः लिंगमात्रमस्थाविविच्यते। परिणामक्रमनियमात्। तथातद्धर्मिलक्षणावस्थापरिणामेष्वारोप्यन्ते। व्याख्यातेदृश्य। दृश्यश्च दृष्टः स्वरूपावधारणार्थमिद
मारभ्यते॥१९॥ दृश्यश्च शीलमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः। दृश्यमात्रं हि तदृश्यं किंतु विशेषणपतद्ग्रहेत्यर्थः। न पुरुषोऽनुपश्यः। नहि सर्वैः सर्वदा सर्वरूपैना
त्मीयते विरूपहीति। नन्वावत्सरूपः कस्मात्। इतराहीति विषयत्वात्। परिणामिनिहि दृश्यस्पञ्चविषयगा दृश्या दृष्टा ज्ञाता इतरस्त्रिपरिणामिवद्
यति। सदाज्ञाताविषयत्वात्पुरुषस्यापरिणामित्वमपरिदृष्टत्वात्कस्मात्॥ध्रु॥ नहिवद्दृश्यनामपुरुषविषयस्त्वे स्यादृष्टा ज्ञाता च हीत्ताच्चेति। मिद्धु
रुषस्यसदाज्ञातविषयत्वं॥ ततश्चापरिणामित्वमिति किंकृतपरार्थवद्दृश्यहेत्यकारितार्थः पुरुषइति॥ तथासतीत्यध्यवसायकर्तृत्वात्त्रिगुणा
बुद्धिलिंगमात्रादयोऽतन्नेति। गुणानां रूपं द्रष्टुपुरुषइत्यतोऽन्यरूपः। अस्कृतेहिवद्रूपइतिनार्थतद्विरूपः कस्मात्॥ध्रु॥ रूप्यसोप्रत्ययानुपश्यः पश्यति।
त्ययोः क्रमेनुपश्यतितमनुपश्यन्नतदात्मापितदात्मकइवप्रत्ययभासते॥ तथाचोक्तम्। ऊर्ध्वपरिणामिनोहि नोक्तशक्तिरप्रतिसंक्रमात्परिणामि
न्यथप्रतिसंक्रान्तेवतद्वृत्तिमनुपतति। तस्माच्चप्राप्तेतन्मात्रोपग्रहरूपात्मादिर्घचेरनुकारमात्रेतयाबुद्धिवत्याविशिष्टलक्षणत्वेति सांख्यायत
त्र्यमिति॥ तस्थेवदृश्यस्यात्मा॥ दृश्यरूपस्यपुरुषस्यकर्मविषयमापन्नेदृश्यमितिनतदृश्यएवदृश्यस्यात्मास्वंतिस्वरूपेतवतत्त्वंयः॥ तत्स्वरूपेपरत्व
पेणप्रतिलब्धात्मकः। नोगापवर्गार्थतयाप्रलयायोद्भवेषुनदृश्यंनदृश्यतेस्वरूपहानादस्यनाशः प्राप्तानंतवमश्नुतेकस्मात्॥२१॥ कृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टं
मप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वात्॥ध्रु॥ कृतार्थमेकंपुरुषंप्रतिदृश्यंनष्टमपिनाशाप्रमप्यनष्टंतदन्यपुरुषसाधारणत्वात्॥ कुपात्रंदुरुपप्रतिनि
शंप्राप्यकुशलानुशास्तितिकुतार्थमितिकृतोर्थः कर्म विषयतामापन्नंलभतएवपरंरूपंनात्मरूपामितिअतश्चदृश्यंनाशान्न
नित्यत्वादनादिसंयोगोव्याख्यातइति॥ तथाचोक्तं॥ धर्मिणामप्यनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिसंयोगादितिसंयोगस्यस्वरूपविधा
तमयदस्त्रंप्रवर्तते॥२२॥ स्वस्वामिशक्त्योःस्वरूपोपलब्धिहेतुःसंयोगः॥ पुरुषःस्वामीदृश्यनुस्वनदर्शनार्थंसंयुक्तस्तस्मात्तस्यबा
दृश्यस्योपलब्धिर्यसंयोगः। यातुद्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिःसापदर्शनकार्यविसानसंयोगइतिदर्शनविपाक्याख्यकारणंसंयोगदर्शनमदर्शनस्य
प्रतिहेतीति। अदर्शनसंयोगनिमित्तमकं। नात्रदर्शनमाशुकारणमिदमनाभावादेवंधर्मकावः समोस्वइति॥ ध्रु॥ ॥२५॥ ननुदर्शन
मदर्शविरोधिनिनिकृतिविधेस्यपरिदः अत्रश्रुतिमाहप्रधानस्ययतेति॥ स्यादेतत्। आत्मस्वरूपोपलब्धिरात्मनोर्थः प्रधानमित्यादिशास्त्रनिमित्तमपलब्धस्ययति
प्रयोजनस्याविनिमित्तत्वादिष्यते॥२३॥ ध्रु॥ पंडकापारयानेनसाम्पमापादयतीत्यादिपुरुषार्थतादर्शितेशवमतिरीहेतिमित्यते॥ हानायायलक्षणंवर्त

॥१॥ सत्यप्रतिष्ठायांक्रियाफलाश्रयत्वं॥ धार्मिकोभूयाइतिव्रतंधार्मिकः॥ स्वर्गंप्राप्नुहीतिस्वर्गंप्राप्नोतिअमोघास्यवाग्भवति॥२॥ अस्तेयप्रतिष्ठायांसर्वरत्नोपस्था-
नं॥ सर्वदिक्कान्यस्यांवातिष्ठन्तिरत्नानि॥३॥ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः॥ यस्यलाभादनुत्तमंसुखंलभतेसिद्धेश्चविनियोक्ष्यमाणानिमाधत्तेसमर्थोभवतीतिशेषः॥४॥ अप-
रिग्रहस्थैर्येजन्मकथंतासंबोधः॥ जन्मकथंताकिंसाल्पकथामासकिंस्विद्दीर्घकथानविष्यामकथंभविष्यामइत्येवंरूपावोत्पद्यतेतन्मध्येतत्तत्त्वावबोधेनविनाजिज्ञासास्वरूपापरिज्ञा-
नंतायमस्यस्थैर्यसिद्ध्यानियमेषुस्थास्यामः॥५॥ बाह्यस्त्वंगजुगुप्सापरैरसंसर्गः॥ स्वांगेजिगुप्सायांदुर्गंधमारभमाणाःकथावदंशकाःकथंनभिष्ठास्यंतिमेवति॥६॥
तथायमस्यस्थैर्यसिद्ध्यानियमेषुस्थास्यामः॥ बाह्यस्त्वंगजुगुप्सापरैरसंसर्गः॥ स्वांगेजिगुप्सायांदुर्गंधमारभमाणाःकथावदंशकाःकथंनभिष्ठास्यंतिमेवति॥६॥
किंचपरैरसंसर्गः कार्यस्यभावबलोत्कीर्त्यमपिकार्यंजिह्मंसमंजलंदिधाक्षालयन्नपिकायंधूर्तिमपश्यन्कथंपरंकायंरत्नंमवाप्नुयात्॥ संसर्गस्तु॥ किंच॥
॥७॥ सिद्धयश्चाष्टौसामान्यैकाग्र्यंद्वियेनात्मदर्शनंयोग्यतावाक्षेपः॥ सत्यंसतथापिकिंतत्सोमनस्यंततएकाग्र्यंततइंद्रियजयस्ततआत्मदर्शनयोग्यतेति॥८॥
तत्रसंतोषादनुत्तमःसुखलाभः॥ ३॥ तथाचाक्रमाद्विषयकामसुखलाभयत्नौ
तदेवंनियमपंचकंसिद्धयेसत्यमवतिष्ठतेतत्रसत्यंचशौचेपरिदृष्टंदिधृक्षमाणंतदिति॥१०॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥ निवर्त्यमानमेवतन्मलंनास्त्यधोवरणमलं
वमिहत्करवत्॥ तच्छाद्यमानंसरवत्पटेनाहतंघोडवदिवकोमलं॥ ११॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥ देवाऋषयःसिद्धाश्चस्वाध्या
तदाबरणमलापगमात्कायेंद्रियसिद्धिरणिमादयः॥ तथाहीयंसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥ ईश्वरप्रणिधानंसर्वभावस्यसमाधिसिद्धिः॥ यथासर्वमोक्षेतम
यथालब्धदर्शनंगर्भतिष्ठत्यस्यवर्तत इति॥ १२॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥ ईश्वरप्रणिधानंसर्वभावस्यसमाधिसिद्धिः॥ यथासर्वमोक्षेतम
वितथंजानातिदर्शनंतत्रदर्शनंकालांतरेतत्त्वं॥ तत्रास्यप्रज्ञायथाभूतंप्रजानातीति॥ तत्राः सहसिद्धिर्भवतीयमानियमाः॥ आसनादीनिवक्ष्यामः॥ ७॥ तत्र
स्थिरसुखमासनं॥ तत्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यांवा॥ ८॥ ततोद्वंद्वानभिघातः॥ शीतोष्णादिभिर्द्वंद्वैरासनेजयात्लाभ्यते॥ ९॥ तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छे-
दःप्राणायामः॥ सत्यासनजयेबाह्यस्यवायोराक्षेपश्वासः॥ कोष्ठ्यस्यवायोर्निश्चयंसहितोग्रश्वासः॥ तयागतिविच्छेदमभ्यासाभावःप्राणायामःसत्॥ ७॥ बाह्या-
ज्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिःपरिदृष्टादीर्घसूक्ष्मः॥ यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसआभ्यंतरस्तंभवृत्तिरित्युच्यते॥ यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसबाह्यः॥ एवंप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसआभ्यंतरस्तंभवृत्तिरित्युच्यते॥ तौभवतः॥
गश्च॥ मंत्राभ्यांभावेःसकृत्प्रयत्नात्कृतेति॥ यथातंत्रंन्यस्तमपलेजलंसचैतःसंकल्पमंत्रतत्तथाहृत्पायुगयकृत्प्लीहावङ्क्षणेति॥ त्रयाण्यप्येतस्यांनपरिदृष्टादयान
स्यविषयादशवृत्तिः॥ कालेनपरिदृष्टासंख्याभिर्यावधारणंबलिन्यादयइत्यर्थः॥ संख्याभिःपरिदृष्टोबाह्यःश्वासप्रश्वासःप्रथमोद्घातस्तत्रनिग्रहो
नास्येतावद्भेदेतीयउद्घातएवंद्वितीयः॥ एवमुद्घमध्यूर्ध्वंतीव्रइतिसंख्याभिःपरिदृष्टःसएवंत्रयमेवाभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः॥ ८॥ बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी
चतुर्थःदेशकालसंख्याभिर्नावधारितविषयपरिदृष्टआक्षिप्तः॥ तत्रभ्यंतरविषयेपरिदृष्टआक्षिप्तः॥ उभयथादीर्घसूक्ष्मः॥ ततःक्षीयतेप्रकाशावरणं॥ ततोबाह्या-
नित्यायोगस्याभावश्चवृथाप्राणायामः॥ ७॥ तृतीयस्तुविषयानालोचितोगत्यभावेःसकृद्धारब्धएवंदेशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः॥ ततोयंसत्त्व
श्वासप्रश्वासयोर्विधयावधारंएकमेराजयंउभयाक्षेपपूर्वकागत्यभावश्चतुर्थःप्राणायामइत्युच्यते॥ ९॥ ततःक्षीयतेप्रकाशावरणं॥ प्राणायामै-
मानाभ्यसतास्यायोगिनःक्षीयतेविवेकज्ञानावरणीयंकर्मयत्तदावरणंक्लेशभूयस्त्वंतदाश्रयंचजन्मायुर्भोगाश्चतत्रक्षीयंतेतदावरणंकर्मसंसारनिबंधनंप्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलंभवतिप्रतिक्षणंक्षीयते॥ तथाचाह॥ तपानपरंप्राणायामान्नाविशुद्धिमलानांदीप्तिर्ज्ञानस्य॥

दृश्येधर्मघनःसमाधिः हृयीन्वमुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्यदिप्रसंगादपिशास्त्रयुक्त्या॥ तिष्ठन्नतापानमुदितमथतत्याश्रुकथिताःसहांशेरुषाभि॰ पादः४
विहितमिहयागद्वयमपिकृतसुकरंध्यागुणपदप्रभेदः स्फुटतरविविक्तेवल्पपरिगलिततापाचितिरसौमिता॥१॥॥इतिवात्स्य
मिश्रविरचितायांकेवल्यपादश्चतुर्थःसमाप्तः॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥श्रीरामवरार्पणमस्तु॥ ॥६॥॥ ॥६॥॥ दीनताप स्वदपुस्तक॰ ॥४॥

LIBRARY
UNIVERSITY
PENNSYLVANIA